

Göyərçin ABİDQIZI

MİLLİ HÖKUMƏT FƏALLARININ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINA TƏSİRİ

İran kimi bir ölkənin əsarətində qalan, cəmi bir il fəaliyyət göstərən (1945-1946) Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranmasının bu il 80 illiyidir. Cənublu soydaşlarımızın əlindən alınan hüquqlarının günü bu gündə davam etməsi, öz ana dilinə, milli kimliyinə həsrət qalmaları bu taylı qardaşlarının qəlbində sağalmaz yaraadır. Çox istərdik ki, ikiye bölünmüş Güney-Quzey Azərbaycan yox, üç rəngli bayraq altında böyük bir Azərbaycan görək.

Cənubi Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələr, Azərbaycan xalqının milli oyanış və azadlıq uğrunda mübarizə tarixində əlamətdar bir dövr kimi qiymətləndirilir. Bu illərdə yaranmış Azərbaycan Demokratik Respublikası, milli azadlıq ideyalarının, demokratik idarəetmə prinsiplərinin reallaşdırılması istiqamətində mühüm bir addım idi.

Cənubi Azərbaycan uzun illər boyu İran şahlığının idarəetməsində olmuş, lakin xalqın dil, mədəniyyət və identiklik baxımından ciddi basqılarla üzleşmişdir. Öz azadlıqsevərliyi ilə tarix boyu tanınmış Azərbaycan xalqı yaranmış tarixi-siyasi şəraitdən bəhrələnərək, milli müstəqillik uğrunda mübarizəyə qalxır.

1941-ci ildə İran üzvü dövlətin (SSRİ, Böyük Britaniya və ABŞ) birgə hərbi nüfuzu altına düşdükdən sonra, yerli azərbaycanlı siyasi fəalları təşkilatlanmasına şərait yarandı.

Səttarxan və Xiyabani hərəkatının dağları sönməmiş Güney Azərbaycanda milli-demokratik hərəkatın stimulyerici qüvvələrindən birini, heç şübhəsiz ki, İkinci dünya müharibəsinin başlanması və Hitler Almaniyaşının Sovet İttifaqına hücum etməsi nəticəsində SSRİ-nin güney sərhədlərinin təhlükəsizliyi üçün İrana sovet qoşun hissələrinin yeridilməsi oldu. Güney qardaşlarının acınacaqlı vəziyyətini həmişə düşünən Şimali Azərbaycan ziyalılarından da bu qoşun hissələrinin tərkibində Təbrizə gəlməsi, burada azadlıq və vətənpərvərlik ruhu tərbiyə edən mətbu orqanların nəşri Güneydə milli-mədəni dirçəlişin görünməmiş bir sürətlə irəliləməsinə səbəb olur. Doğrudur, Güney Azərbaycanda sovet qoşunlarının köməyi ilə qurulan milli dövlət sosialist tipli bir dövlət idi və dünya kommunizm sisteminin genişlənməsi məqsədini güdürdü. Firqənin proqramında torpaq islahatı, ana dilində təhsil, qadınların hüquqlarının təmin olunması və demokratik idarəetmənin qurulması kimi əsas məqsədlər nəzərdə tutulurdu.

Seyid Cəfər Pişəvəri həm ideoloji lider, həm də xalqla bilavasitə təmasda olan bir təşkilatçı kimi prosesin mərkəzində dayanırdı. Onun çıxışlarında və yazılarında milli haqlar, sosial ədalət və mədəni dirçəliş ideyaları əsas yer tuturdu.

Ancaq bütün bunlarla yanaşı, xarakterindən asılı olmayaraq, milli dövlətçiliyin yaranması faktının özü xalqda böyük ruh yüksəkliyinə, milli ictimaiyyətə duyğularının yüksək səviyyədə tərbiyəsinə səbəb olmuşdur.

1945-ci ilin dekabrında Təbrizdə ADF-in təşkilatçılığı ilə Azərbaycan Milli Hökuməti elan olunur. Hökumətin proqramı demokratik prinsiplər, torpaq islahatları, mədəni dirçəliş,

qadın hüquqları və ana dilində idarəetmə kimi əsas istiqamətlər həyata keçirilməyə başlandı. 1946-cı ilin əvvəllərində yerli idarəetmə orqanları (icraiyyə komitələri), polis, məhkəmə sistemləri təmizləndi və milli kadrlardan ibarət yeni idarəetmə formalaşdı. Təhsil sahəsində də ciddi addımlar atıldı: ilk dəfə olaraq türkçe dərsləklərlə əsas təhsil sistemi quruldu, müəllim hazırlığı kursları təşkil olundu. Ədəbiyyat və mədəniyyət bu inkişafdan geridə qalmır, ənənəvi olaraq divan ədəbiyyatı yaratmaqla məşğul olmuş Güney sənətkarları çağdaş ədəbiyyatın bütün janrlarında qələmlərini sınaırdılar. Doğrudur, ənənəyə uyğun olaraq nəzm nəsrədən daha üstün idi; ancaq nəsr janrlarının da formalaşması və inkişafı müşahidə olunmaqdadır. Eyni zamanda mətbuat sahəsində "Azərbaycan", "Vətən Yolunda", "Jəvnan" kimi məcmuələr nəşr olunurdu.

Milli Hökumətin tərəfdarlarının SSRİ-dən gözləntiləri olduqca yüksək idi. Lakin beynəlxalq əlaqələr sisteminə SSRİ-ABŞ-Britaniya bələnsi bu prosesi zəiflətdi. 1946-cı ilin ortalarında SSRİ öz qoşunlarını İrandan çıxarmaq məcburiyyətində qalırdı və bundan istifadə edən İran şahlıq rejimi Təbriz üzərində nəzarəti yenidən öz əlinə alırdı.

1946-cı ilin dekabrında İran qoşunları qısa müddətdə Təbrizə daxil olur. Milli hökumətin ləğvindən sonra ADF-nin fəalları və S.C. Pişəvəri təqib edilməyə başlanılır. Sovet Azərbaycanına keçməyə nail olan S.C. Pişəvəri 1947-ci ilin avqustda avtomobil qəzasında həlak olması rəsmi olaraq qeyd edilərsə də, bir çox tədqiqatçılar haqlı olaraq bu hadisəni siyasi sui-qəsd kimi qiymətləndirirlər.

Milli Hökumətin fəaliyyəti Cənubi Azərbaycanda milli kimlik şüurunun möhkəmlənməsində, siyasi mərifətin artmasında əvəzsiz rol oynadı. Bir sıra tarixçilər bu hadisələri Sovet geopolitikasının bir parçası hesab etsə də (R. Abrahamian, E. J. Zürcher), yerli tarixçilər və Cənubi Azərbaycan fəalları bunu milli haqlar uğrunda mübarizənin vacib səhifəsi kimi qiymətləndirirlər.

Bu dövr həm də regionda mədəni dirçəlişin, maarifçiliyin və milli özünüdərkini gücləndirən bir mərhələ kimi qiymətləndirilir. Təcrübə göstərdi ki, milli ideyalar qısa ömürlü siyasi rejimlərdən daha uzunmüddətli təsirə malik ola bilər.

Cənubi Azərbaycanda 1945-46-cı illərdə qurulmuş Azərbaycan Demokratik Respublikası qısa ömürlü olsa da, xalqın milli oyanışı, ictimai şüurun formalaşması, demokratik idarəetmə əlamətlərinin tətbiqi baxımından çox vacib bir səhifədir. Azərbaycan xalqı nəyə qadir olduğunu dünyaya sübut etdi. Bu tarixi hadisə öyrədir ki, milli ideyalar beynəlxalq siyasi konfiqurasiyaya baxmayaraq uzun müddətdə davamlı ola bilər.

Milli demokratik dövlətin mövcud olduğu cəmi bir il ərzində iqtisadiyyatın və mədəniyyətin inkişafında Güney Azərbaycan onillər qədər irəlilədi.

1941-1946-cı illər arasında milli dövlətçilik uğrunda mübarizə və həmin dövlətçiliyin mövcudluğu dövründə Güney yazıçıları həm də Şimalda artıq formalaşmış və yüksək inkişaf zirvəsinə çatmış nəsr əsərlərini

rini öz yaradıcılıqları üçün örnək kimi alaraq öz nəsr məktəblərini formalaşdırmağa çalışırdılar. Bu da maraqlıdır ki, Şimal nəsrinə əsasən satirik planda olduğu halda, Güneydə didaktikaya meyli daha güclü hiss olunurdu ki, bu da tarixi ənənənin çox güclü olması ilə izah edilə bilər. İnkişaf tempinin çox yüksək olmasına baxmayaraq, keçən əsrin qırxıncı illərində Güney Azərbaycanda formalaşan nəsr poetik imkanların gerçəkləşdirilməsi baxımından və təbliğ olunan ideyaların siqlətinə görə Şimal örnəyi səviyyəsinə qalxa bilmədi və milli dövlətçiliyin süqutu ilə o da uzun müddət ərzində durğunluq və geriləmə dövrünü yaşamağa başladı.

Cənubda yaradıcılığa başlamış bir qrup sənətkarın Şimala mühacirət etməsi nəticəsində Bakıda mühacirət ədəbiyyatı nümayəndələri arasında mühacir nasirlər də fəaliyyət göstərməyə başladılar. Mühacir nasirlərin yaradıcılığını iki mərhələyə bölmək olar. Bunlardan birincisini - inqilabi romantika, yaxın zamanlarda başlanmış böyük işi davam etdirmək və qələbə qazanmaq ümidi, bir tərəfdən də yeni siyasi şəraitdə senzuranın və kommunist ideologiyasının təzyiqi ilə xarakterizə etmək olar. İkinci dövrə daha çox boş çıxması ümidlər, mübarizəsiz keçmiş illərin inqilabçılıq peşəkarlığını zəiflətməsi və bütün bunların mühacirət nəsrində öz əksini tapması ilə səciyyələnilir. Bu cür əsərlər daha çox son dövrlərin məhsulu olub, sonradan nəsrə keçmiş şairlərdən Əli Tudenin, Söhrab Tahirin və bir çox ədiblərin hekayə və romanlarında özünü göstərir. Bu tipli əsərlərdə tematika ənənəvi mövzulardan ibarət olsa da, hadisələrə münasibətin özünün dəyişdiyini görmək mümkün deyildir. Bu isə öz növbəsində mübarizə aparan qüvvələrin özünün arasında nəsillər dəyişikliyi baş verdiyini göstərir və yeni geosiyasi şəraitdə mübarizənin özünün də xarakterinin dəyişildiyini göstərir.

Cənubi Azərbaycanda formalaşmış Milli Hökumət və onun rəhbəri Seyid Cəfər Pişəvərinin fəaliyyəti Azərbaycan nəsrində dərin iz buraxdı. Cənubda baş qaldıran milli-azadlıq hərəkatı, onun liderlərinin fəaliyyəti və bu mübarizənin taleyi yalnız tarixi və siyasi kontekstdə deyil, eyni zamanda bədii-estetik müstəvidə də geniş əks olunmuşdur. Pişəvəri hərəkatının və Milli Hökumət fəalları bədii obrazları Azərbaycan nəsrində eləcə də sovet Azərbaycanına pənah gətirmiş Cənublu ədiblərin yaradıcılığında da öz əksini tapır.

Pişəvəri hərəkatı Azərbaycan yazıçıları üçün tək cəmi siyasi hadisə deyil, həm də milli özünüdərk və ideoloji həmrəylik baxımından aktual mövzu idi.

Azərbaycan yazıçıları Cənubi Azərbaycanın azadlıq mübarizəsini bədii əsərlərində əks etdirərək tarixi faktları bədii təxəyyüllə uzlaşdırmağa, obrazlara estetik mənə yükləməyə çalışmışlar. Beləliklə, nəsrə yalnız Pişəvəri deyil, həmçinin onun silahdaşları da qəhrəmanlıq simvolları kimi təqdim olunurdu.

Mövzunun bədii təcəssümündə bir sıra yazıçıların yaradıcılığı xüsusi diqqətə layiqdir. Mirzə İbrahimovun "Gələcək gün" romanı Pişəvəri hərəkatının Azərbaycan nəsrində əksinin

klassik nümunələrindən biri hesab olunur. Romanda S.C. Pişəvəri tarixi şəxsiyyət olaraq deyil, milli lider, xalqın azadlığı uğrunda mübarizə aparan maarifçi və təşkilatçı kimi təqdim edilir.

Əsərdə Cənubi Azərbaycan xalqının sosial və siyasi durumu da fon kimi verilməklə, hərəkatın zəruriliyi əsaslandırılır. Ənvər Məmmədخانlının "Qardaş köməyi" povestində isə Şimali Azərbaycan ziyalılarından və mütəxəssislərindən Cənubi Azərbaycana göstərdiyi dəstək bədii şəkildə canlandırılmışdır.

Burada həmrəylik ideyası ön planda tutulur, Pişəvəri və silahdaşlarının apardığı mübarizəyə mənəvi dəyər motivi vurğulanır. Əsərdə qəhrəmanlar konkret adlarla deyil, ümumiləşdirilmiş obrazlar şəklində təqdim olunur ki, bu da ideyanın ümummilli xarakterini önə çıxarır. Digər nümunələr sırasında Süleyman Rəhimovun əsərlərində də Cənubi Azərbaycan mübarizəsinə dair süjet xətləri müşahidə olunur. Yazıçılar həmin hadisələri yalnız vətənpərvərlik prizmasından deyil, həm də sosial-psixoloji aspektlərdə işləməklə obrazlara dərin emosional yüklər vermişlər.

Bu obrazlar xalqın öz hüquqları uğrunda mübarizə aparan, yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərə malik insanlar kimi təqdim edilir. O cümlədən M.S.Ordubadı - "Dumanlı Təbriz", F.Xoşkinabi "İki qardaş", P.Makulu - "Gizli zindan", "Mübarizlər", S.Tahir - "Qonşu qızın məktubları", "Əmanət" və s. əsərlərdə də bu tarixi hadisələr öz əksini tapır.

Azərbaycan nəsrində S.C. Pişəvəri və Milli Hökumət fəalları obrazları vətənpərvərlik, milli azadlıq, birlik və qardaşlıq ideyalarının daşıyıcısı kimi də təqdim olunur. Bu obrazlar həm tarixi yaddaşın qorunması, həm də xalqın milli kimliyinin formalaşması baxımından mühüm mənə kəsb edir. Pişəvəri obrazı, ilk növbədə, xalqın hüquqları uğrunda mübarizə aparan lider, eyni zamanda maarifçi və təşkilatçı kimi ideallaşdırılır. Onun silahdaşları da fədakar, mübariz və ictimai məsuliyyət hissi güclü olan simalar kimi təsvir olunur.

Bu obrazların yaradılmasında sovet ideoloji çərçivəsi də müəyyən rol oynamış, lakin yazıçılar öz yaradıcılıq imkanları daxilində onları həm real tarixi şəxsiyyətlər kimi, həm də ümummilli qəhrəmanlar səviyyəsində təqdim etməyə nail olmuşlar. Beləliklə, ədəbi mətnlər yalnız bədii təsvir deyil, həm də ideoloji-emosional təbliğat vasitəsinə çevrilmişdir.

Azərbaycan nəsrində bu qəhrəmanlıq xalqın milli oyanışının, azadlıq və müstəqillik arzularının bədii ifadəsi kimi mühüm yer tutur. Yazıçılar bu obrazları yalnız tarixi hadisələrin bədii inikası kimi deyil, həm də milli kimliyin qorunması və ideoloji tərbiyənin vasitəsi olaraq təqdim etmişlər.

Bütövlükdə yeni dünya nizamı nəticəsində ədəbiyyat səhnəsindən çıxmaqda olan və tarixiləşən Çağdaş Güney Azərbaycan müharirət nəsrinə Çağdaş Güney Azərbaycan nəsrinin və ümumiyyətlə Azərbaycan ədəbiyyatının ayrılmaz tərkib hissələrindən biri olaraq qalır.

